

Oude en nieuwe legenden rond de Oosterhoutse Heilige Oelbert. Een poging de mythe te ontrafelen

door

LAURAN TOORIANS

De middeleeuwse geschiedenis van Oosterhout begint en eindigt met Oelbert, een heilige die specifiek Oosterhouts is en over wie erg weinig met zekerheid bekend is.¹ Wat hier volgt is een speurtocht naar de bronnen en een poging de schaarse feiten omtrent Oelbert en zijn verhaal in een historische context te plaatsen. Aanleiding hiertoe vormt het project om bij gelegenheid van tweehonderd jaar stadsrecht in 2009 een geschiedenis van Oosterhout te schrijven. Om daarbij beter zicht op de middeleeuwen te krijgen, was het uitspitten van ‘het probleem Oelbert’ een van de vereisten en het hier volgende artikel is daarvan het resultaat. Het bijzondere van de Heilige Oelbert is dat hij buiten Oosterhout nergens anders werd vereerd en dat zijn verhaal een sterke verbinding suggereert met de bouw van de eerste kerk of kapel in Oosterhout. In welke mate in dit verhaal een historische kern schuilt, valt onmogelijk nog te controleren, maar of hij nu historisch is of niet, met Oelbert lijken we toch de vroegste met naam bekende Oosterhouter te hebben en het loont dan ook de moeite Oelbert en zijn legende nauwkeuriger te bekijken.

Al doende werd dit ook een exercitie in de hagiografie waarbij in dit geval niet de geur van heiligheid als bedwelmende wolk alle ongerijmdheden toedekt, maar waarbij ik bijna letterlijk heb gepoogd de figuur Oelbert in al zijn samenstellende delen ‘uit te benen’. Uitgangspunt is de veronderstelling dat Oelbert zoals hij uit de verhalen naar voren komt geen historisch personage is, maar dat hij voor degenen die hem als heilige kenden en vereerden wel een betekenisvol figuur zal zijn geweest. Het zoeken is naar die betekenis en in die zin dus toch naar een antwoord op de vraag: wie was Oelbert?

De literatuur over Oelbert is niet vreselijk omvangrijk. Recent deed Jeroen van de Ven onderzoek naar de Oelbert-verering in het kader van het project Bedevaartplaatsen in Nederland van het Meertens Instituut. Dit resulteerde in de diskwalificatie van Oosterhout als bedevaartplaats, maar biedt een goed overzicht en een redelijk volledige bibliografie.² De meest uitvoerige eerdere studie is die door pater Dagobert Gooren, in 1970 verschenen in dit Jaarboek ‘De Oranjeboom’.³ Zijn artikel is nog steeds van belang. Ook van belang, en merkwaardigerwijze niet genoemd door Van de Ven, is het artikel van H.C.M. Tacke in het jubileumboek van het Sint-Oelbertgymnasium dat verscheen in 1988 en dat nota bene wordt gesierd door een omslag met een fraaie moderne afbeelding van Oelbert.⁴ In dit degelijke artikel zijn de oudste verhalende bronnen voor Oelbert opgenomen in het Latijn en met een Nederlandse vertaling.

Bij de interpretatie van het beschikbare materiaal heb ik mij laten leiden door de woorden van Alain Dierkens aan het begin van zijn belangrijke studie over de *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse*: 'J'ai opté pour une présentation affirmative des hypothèses chaque fois qu'elles m'apparaisaient comme très vraisemblables, au risque de paraître manquer de prudence ou de négliger des nuances dont je reste parfaitement conscient.' Waar ik extrapoldeer op basis van bestaande (feitelijke) gegevens, is dit duidelijk verwoord.⁵

Door archeologisch onderzoek in en om de Sint-Jansbasiliek in Oosterhout weten we dat mogelijk al rond 800 een kerk of kapel aanwezig was op de plaats waar nu deze monumentale kerk staat. Meer concrete aanwijzingen voor een stenen gebouw hebben we vanaf het midden van de elfde eeuw.⁶ De vroegste historische bron die melding maakt van de parochie van Oosterhout is een oorkonde die dateert van juni 1277.⁷ Zij betreft een stuk woeste grond in *parochia de Oosterhout* en maakt expliciet melding van de feestdag van de heilige Oelbert (die sancti Oberti). Helaas zegt deze oorkonde niet op welke datum in de kalender die feestdag toen werd gevierd, pas uit veel latere bronnen weten we dat dit op 22 oktober gebeurde.

Van de Ven noemt nog een 'Bredase almanak' uit 1664 die als feestdagen van Oelbert als patroon van Oosterhout zowel 2 februari opgeeft als ook 22 oktober.⁸ De bedoelde bron is de *Bredaesche almanac en chroniick* die zonder opgave van plaats of jaar (maar vrijwel zeker in 1664) werd gepubliceerd onder het pseudoniem Fobbe Korst. De auteur is de bekende pionier op het gebied van de Germaanse taalkunde Jan van Vliet (1622-1666). Van Vliet woonde sinds eind 1652 of begin 1653 in Breda waar hij in 1654 het huis Ocrum betrok.⁹ Bij nadere beschouwing, blijken beide vermeldingen van Oelbert in deze almanak (een kalender van feest- en marktdagen) niet geheel identiek.¹⁰ Bij 2 februari lezen we: 'Lichtmis. Oelbert Patr. van Oosterhout / daer nu de cijnsdag is van Arn. a Lov. 1277.' Bij 22 oktober: 'Oelbert. patr. van Oosterhout. Cijnsd. daer.' De eerstgenoemde datum (Maria Lichtmis) ben ik in geen enkele andere bron tegengekomen als feestdag van Oelbert en ik ben geneigd hier dan ook aan een vergissing te denken. Van Vliet geeft immers expliciet aan de hierboven genoemde oorkonde van juni 1277 te kennen (hij noemt oorkonder Arnoud van Leuven en het jaartal) en in dit stuk is geen enkele verwijzing naar Maria Lichtmis of naar de kalenderdatum 2 februari te vinden. Van Vliet maakte ook een bewaard gebleven kopie van een afschrift van deze oorkonde en vatte de informatie eruit ook samen in zijn kroniek van Breda.¹¹

Van Doerne en Molanus

Een aardige bijkomstigheid van het verhaal van Oelbert is dat het als het ware de middeleeuwse geschiedenis van Oosterhout omsluit. Aan het begin staat Oelbert zelf, martelaar en lokale heilige, en aan het eind staan de pastoor die ons de legende van Oelbert heeft overgeleverd en een tweede veel minder bekende martelaar die omkwam in handen van de Geuzen. We weten van Oelbert niet wanneer hij zou hebben geleefd en het gehalte aan feiten in zijn verhaal lijkt niet groot.

De tweede martelaar stierf weliswaar omwille van zijn geloof en zijn trouw aan de koning van Spanje, maar hij werd nooit als heilige vereerd, laat staan formeel door

de kerk heilig verklaard.¹² Zijn naam is Lenaert van Boisshot (circa 1532-1572) en hij was schout en kastelein te Oosterhout tijdens het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog.¹³ Veiligheidshalve had hij zich met zijn gezin teruggetrokken in het Huis te Strijen, het kasteel waarvoor hij de verantwoordelijkheid droeg. In de ochtend van zondag 17 augustus 1572 werd hij op weg van het kasteel naar de kerk in Oosterhout opgepakt door een groep Geuzen die afkomstig was uit Gorinchem.¹⁴ Hij werd als gevangene afgevoerd, door de Geuzen berecht en ter dood veroordeeld en op 8 september 1572 werd hij te Gorinchem opgehangen. Een verslag over zijn martelaarschap werd opgetekend en in 1625 gepubliceerd door de kerkhistoricus Petrus Opmeer (1526-1594) in diens boek over de katholieke slachtoffers (martelaren) van de geuzenopstand.¹⁵

Het plan van de Geuzen om tegelijkertijd met Van Boisshot ook de Oosterhoutse pastoor gevangen te nemen, mislukte. Pastoor Daniël van Doerne (1536/1537- (uiterlijk) 1594) werd net op tijd gewaarschuwd en wist te ontsnappen naar Leuven, de universiteitstad waar hij jaren eerder had gestudeerd.¹⁶ Hier zal hij over zijn wederwaardigheden hebben gesproken en vertelde hij ook het verhaal over de Heilige Oelbert dat uit zijn mond werd opgetekend door de bekende zestiende-eeuwse theoloog Johannes Molanus (Jan Vermeulen, 1533-1585). Molanus publiceerde de legende vervolgens tweemaal in versies die slechts in enkele details van elkaar afwijken.

1. Eigentijdse aquarel van Jan Hohmann. De H. Oelbert brengt zijn eigen hoofd naar een kapel.

De oudste publicatie waarin Molanus het verhaal van Oelbert vertelt, is de *Indiculus Sanctorum Belgii*, een overzicht van de heiligen van de Lage Landen. Dit werk verscheen in druk in Leuven in 1573 en werd tien jaar later herdrukt in Antwerpen. Molanus had bijzondere aandacht voor martelaren en was zich bewust van de parallel met de situatie van zijn tijd waarin ook mensen omwille van hun geloof werden vervolgd en vermoord.¹⁷ Molanus spreekt in de tekst over Oelbert in de *indiculus* van ‘dit jaar (15)72’, zodat hij de legende zal hebben opgeschreven ergens tussen eind augustus, toen Van Doerne in Leuven zal zijn aangekomen, en het einde van dat jaar. Ook vermeldt hij expliciet dat het gaat om een mondelinge traditie die bekend was bij de mensen in Oosterhout. Het verhaal luidt als volgt:¹⁸

De Heilige Oelbert was een boer in Oosterhout, welke plaats een dichtbevolkt dorp is, behorend tot het bisdom Antwerpen, bij Breda. De inwoners van de plaats hebben het volgende over hem vernomen van hun voorouders. Toen enkele rovers op heterdaad waren betrapt, vluchtten zij daarlangs over een akker, waar Oelbert, vermoeid van het ploegen, in slaap gevallen was, en bij de slapende man legden ze hun zwaard neer, nog vol bloedsporen. Hun achtervolgers stuitten op Oelbert en brachten hem om als een rover. Maar het onthoofde lichaam droeg op hoogst wonderbaarlijke wijze het afgehakte hoofd naar een kapelletje, niet ver daarvandaan gelegen. En – zo vertelt men – eigener beweging voerden de trekdieren die hij voor de ploeg gebruikt had, zonder voerman het materiaal aan voor de bouw van een nieuwe, grotere kerk. Hij lag nu enige tijd begraven in Oosterhout, waar hij de tweede patroonheilige van de kerk is. Maar de Franken hebben – naar verluidt – zijn lichaam met zich meegenomen naar Thoulouse. Of deze plaats Toulouse is, evenals wanneer hij in Oosterhout heeft geschitterd, of vandaar is weggevoerd, dat is bij alle inwoners onbekend. Zijn feestdag is op 22 oktober, en de viering wordt gehouden uit de gemeenschappelijke liturgie voor een martelaar.

Ik vermoed dat het geschiedverhaal verloren is gegaan gedurende de herhaalde invallen van barbaren en zeerovers. Inderdaad heeft ook in dit jaar (15)72 een barbaarse aanval van de Geuzen deze plaats afschuwelijk ontwijd.

Voor de verering is van belang dat Molanus hier meedeelt dat Oelbert in Oosterhout werd gevierd op 22 oktober en dat dit gebeurde met de gemeenschappelijke liturgie voor een martelaar (*officium fit de communi martyris*). Er bestond dus in Oosterhout geen aparte mis voor Sint Oelbert. Verder blijkt uit dit verhaal dat er in 1572 in Oosterhout geen relieken van de heilige meer aanwezig waren. De legende vertelt immers dat ‘de Franken’ (Franci) het lichaam van de martelaar meenamen naar ‘Thoulouse’, waarbij Molanus kenbaar maakt niet te weten welke plaats daarmee wordt bedoeld. Ook vermoedt hij dat er ooit een (geschreven) geschiedverhaal (*historia*) is geweest, dus een geformaliseerd heiligenleven, maar dat dit verloren is gegaan.

Wat in onze ogen wellicht vreemd is aan dit verhaal, is dat Oelbert zijn heiligheid op nogal eenvoudige wijze ‘verdient’: vermoeid van het ploegen legt hij zich te slapen in het veld, hij wordt nietsvermoedend omgebracht en wandelt daarna op wonderbaarlijke wijze naar een nabijgelegen kapel. Hij stierf niet om zijn geloof en

leidde een leven dat blijkbaar niet noemenswaardig ter zake deed. Het probleem ligt hier echter vooral bij ons, moderne lezers. Zowel het feit dat de dode Oelbert opstond en nog een stukje liep als het feit dat zijn ossen spontaan aan het werk gingen (en wel voor de kerk) zouden onmogelijk zijn geweest zonder goddelijk ingrijpen, en God grijpt natuurlijk niet zomaar in. Heiligheid is dus in dit wonderverhaal wel degelijk inbegrepen. Bovendien zijn er wel meer - en ook gecanoniseerde - heiligen waarvan de grond voor deze eerbiedwaardige status zich aan moderne, rationele overwegingen onttrekt. Welbeschouwd werd ook Lambertus van Luik tot martelaar benoemd nadat hij het slachtoffer was geworden van wat in feite toch eerder een ordinaire moord in een familievete zal zijn geweest.

In *Ad Natales Sanctorum* (Leuven 1595; tweede druk Douai 1616) publiceerde Molanus het verhaal opnieuw. Deze keer leidt hij het als volgt in: 'Tweeëntwintig oktober. Heilige Oelbert, martelaar in Oosterhout, die sommigen Odelbertus noemen. Naar een verhaal van Daniël van Doerne uit 's-Hertogenbosch, pastoor in Oosterhout.'¹⁹ Hier vinden we dus voor het eerst de naam van Molanus' informant die, zoals we al zagen, hals over kop uit zijn kerk en parochie was gevlucht. Van Doerne was johannieter van de commanderij Ter Brake. Hij was geboren in 's-Hertogenbosch, promoveerde in 1557 aan de Leuvense universiteit en werd rond 1565 aangesteld als pastoor in Oosterhout. Tamelijk uitzonderlijk is dat hij die functie ook zelf uitoefende, wat hem dus bijna fataal werd.²⁰ We mogen gevoeglijk aannemen dat Van Doerne alles wat hij wist over Oelbert heeft meegedeeld aan Molanus en dat dit - met een ervaring van ruim vijftien jaar als pastoor in Oosterhout - ook wel alles zal zijn geweest wat op dat moment over deze heilige bekend was. Uit oudere bronnen weten we dat de feestdag van Sint Oelbert al veel eerder de traditionele dag was waarop in Oosterhout cijns werd betaald, al in 1277 aan de heer van Breda en later (althans, de bronnen gaan niet verder terug dan 1422) ook aan de johannieters van Ter Brake.²¹ Zoals we al zagen, is bij deze eerdere vermeldingen slechts sprake van 'Sint Oelbertsdag' zonder dat daarbij ook nog eens een kalenderdatum wordt genoemd. De kennis dat deze feestdag op 22 oktober viel, danken we dus aan Van Doerne en aan Molanus.²²

Behalve deze inleiding waarin hij zijn bron noemt, voegde Molanus in *Ad Natales Sanctorum* in kleinere letters nog het volgende toe aan het verhaal over Oelbert:²³

Het schijnt overigens dat hij, of een andere, gelijknamige martelaar, ooit eens begraven lag te Luik in de kerk van de heilige Bartholomeus. In een anonieme kroniek van het Luikse [in de kantlijn: hoofdstuk 50] is immers het volgende te lezen: 'Balderik II heeft de kerk van de heilige Bartholomaeus in Luik ingewijd, de kerk die Godschalk, de proost van de grote kerk, had laten bouwen, en hij stelde daar twaalf priesters aan en schonk hun een eigen, vrij grondbezit. Er wordt gezegd dat de heilige Ulbert, martelaar, daar rust.'

De anonieme kroniek waarnaar Molanus hier verwijst, is zonder twijfel die van Gilles d'Orval die doorloopt tot in 1251.²⁴ Precies de door Molanus aangehaalde passage staat in het oudste handschrift van deze kroniek als een toevoeging in de marge,

maar aan de inhoud ervan bestaat weinig twijfel. Ook de grote Luikse kerkhistoricus Bartholomaeus Fisen (1591-1649) geeft deze informatie. Hij verwijst daarbij naar Molanus, maar het staat wel vast dat hij ook de kroniek van Gilles d'Orval zelf kende. Fisen meldt dat Molanus van deze Luikse heilige (S. Ulbertus gloriosus martyr) vermoedt dat dit dezelfde is als 'de martelaar Oelbert die in Oosterhout werd onthoofd'. Vervolgens verhaalt Fisen dan ook nog in het kort de Oosterhoutse legende, waarbij hij Oelbert aanduidt als 'zalige' (in B[eatum] Oelbertum) en - in navolging van Molanus - opmerkt dat hij de tweede patroon van de kerk is (vbi secundarius ecclesiae patronus).²⁵

De heilige Ulbertus uit de kroniek van Gilles d'Orval (en ook die van Fisen) wordt gevierd op 19 oktober, dus drie dagen eerder dan Oelbert in Oosterhout.²⁶ Gilles d'Orval noemt de heilige in verband met de inwijding van de Saint-Barthélemy in Luik. Deze monumentale kerk werd gesticht in 1012 en waarschijnlijk voltooid in 1085.²⁷ Volgens Gilles d'Orval rustte in deze kerk niet alleen de heilige Ulbertus, maar ook miles Francorum nobilis rus(...?) Werricus (de edele Frankische strijder (en ...?) Werricus).²⁸ Mogelijk lagen de stoffelijke resten van beide mannen in de zogenaamde buitencrypte die zich bevond achter het koor van de Saint-Barthélemy en die mogelijk reeds bestond toen de kerk werd gebouwd.²⁹ Deze crypte werd afgebroken ergens rond of kort voor 1800 (maar in elk geval na 1774).³⁰ Daarmee verdwenen dus ook deze graven.

Dat een dergelijke crypte al bestond voordat de Saint-Barthélemy werd gebouwd, wordt ook gesuggereerd door een andere Luikse kroniekschrijver uit de veertiende eeuw, Jean d'Outremeuse (1338-1400).³¹ Hij schreef in het Frans (en niet in het Latijn) en voor een breed publiek en was niet altijd even kritisch ten aanzien van zijn bronnen. Hij wordt wel beschouwd als een popularisator met literaire aspiraties. Bovendien staat vast dat hij ook het werk van Gilles d'Orval kende en als bron gebruikte, zodat we hem niet zonder meer kunnen beschouwen als een nieuwe, onafhankelijke bron. In boek twee van *Ly myreur des historis* - een ambitieuze wereldkroniek die de geschiedenis beschrijft vanaf de zondvloed tot in de veertiende eeuw - vertelt Jean d'Outremeuse hoe Godschalk van Morialmé begon met de bouw van de kerk die hij wilde wijden aan de heilige Bartholomeus en daarbij een kleine kapel aantrof die was gesticht ter ere van Sint Servaas.³² De kroniek vervolgt dan meteen met de opmerking dat hierin - dus in deze kapel - was bijgezet een edelman die was genaamd le soirs (de heer) Gerins en dat deze kapel was gesticht door de heilige Ulbers le Portevins die daar ook zelf lag begraven.³³ Bormans, die deze tekst bezorgde, geeft in voetnoten voor beide namen de varianten (uit een ander handschrift) le seirs Garins en (Ulbers) le Poitevins en meldt geen van beide personages te kennen.

Werricus en Thoulouse

Wie de 'edele Frankische strijder' Werricus is, is een raadsel. De naam komt in middeleeuwse bronnen relatief vaak voor (ook als Wierik, Géry en dergelijke meer), wat het natuurlijk lastig maakt deze Frank in de Saint-Barthélemy te identificeren. Gerins kan worden opgevat als een Franse (Romaanse) variant van deze naam.³⁴ Ook blijft onzeker of het met Oelbert in Oosterhout en Ulbertus in Luik dezelfde heilige

betreft. In zijn artikel over de bouwgeschiedenis van de Saint-Barthélemy acht Joseph Coenen aannemelijk dat dit wel het geval is.³⁵ Dat de feestdag van de heilige in beide plaatsen wordt gevierd met een verschil van slechts drie dagen na elkaar vindt hij – blijkbaar in positieve zin – erg opmerkelijk.³⁶ Helemaal overtuigend is deze redenering niet, want de datum waarop een heilige in de kerkelijke kalender staat, luistert nauw. In de meeste gevallen is dat zijn of haar overlijdensdatum, dus de dag waarop hij of zij in de hemel werd opgenomen. Die datum is in hoge mate identificerend – minstens zozeer als de naam, want er zijn vaak meerdere heiligen die eenzelfde naam dragen. Daarnaast is de plaats van overlijden van groot belang om een heilige te identificeren.³⁷ Eventueel kan er een tweede feestdag worden gevierd op de datum waarop het lichaam (de relieken) van de heilige werd verplaatst van de plaats van overlijden of eerste bijzetting naar de uiteindelijke plaats van bijzetting en verering. Tussen het overlijden en een dergelijke verplaatsing (translatio) kan een grotere tijdspanne liggen, maar dit hoeft niet. Omdat de heiligenkalender uitsluitend dag en maand vermeldt, en geen jaartal, kunnen we dit zonder andere bronnen vaak niet controleren.

Ondanks het uitgesproken vertrouwen van Coenen, is het dus verdacht dat in ons geval zowel datum als plaats verschillend zijn, ook al liggen er tussen beide data slechts drie dagen. Als mogelijke uitweg zouden we kunnen aannemen dat Oosterhout de overlijdensdatum van Oelbert viert, en dat in Luik de datum van zijn latere bijzetting in Luik bepalend is geweest, maar opnieuw ontbreekt het ons aan bronnen die daarover uitsluitsel zouden kunnen geven.

Weliswaar vermeldt Molanus dat het lichaam van Oelbert door ‘de Franken’ vanuit Oosterhout werd meegenomen naar ‘Thoulose’, maar hij gebruikt daarbij niet de technische term translatio. Bovendien is onbekend welke plaats wordt bedoeld met dit ‘Thoulose’. Toulouse – zoals Molanus voorzichtig suggereert – en Tolosa liggen allebei erg ver van Oosterhout en hebben voorzover bekend geen enkele relatie met deze plaats (en ook niet met Luik). Dit laatste geldt ook – voorzover we weten – voor het dorp en het ambacht Tolloysen die waren gelegen in de Dordtse Waard en die verloren gingen in de Sint-Elisabethsvloed van 1421.³⁸ Wanneer de verplaatsing van de relieken gebeurde om deze uit handen te houden van de Noormannen, zou dit – midden in het westelijke rivierengebied waar de Noormannen overal toegang hadden – ook geen erg voor de hand liggende schuilplaats zijn geweest. Juten zocht het nog dichterbij en dacht aan ‘het gehucht Lijsen of Lijsenhoek, eigenlijk Tollosenhoek’, een gehucht onder Oosterhout. Hij dacht daarbij aan ‘den familienaam Tolloysen, welke in Oosterhout veel voorkwam, en waar dit aanzienlijk geslacht gegoed was’.³⁹ Coenen stelde voor om in plaats van ‘Thoulose’ in de tekst van Molanus Toul te lezen en voert daarvoor enkele interessante argumenten aan.⁴⁰

Ten tijde van de bouw van de Saint-Barthélemy in Luik was een zekere Hezelo (ofwel Herman) bisschop van Toul (Toloniensis episcopus). Hij bekleedde die functie van 1019 tot aan zijn dood in 1026. Hezelo was een neef (oomzegger) van Godschalk van Morialmé, de opdrachtgever voor de bouw van de Saint-Barthélemy en ten behoeve van die nieuwe kerk schonk hij aan het kapittel daarvan zijn eigen (allodiale) bezittingen in Duizel.⁴¹ Coenen speculeert dat Hezelo van de bisschop van Luik toestemming kreeg om de relieken van Oelbert vanuit Oosterhout (bisdom Luik) naar Toul over te brengen, en dat hij ze vervolgens aan zijn neef schonk om luister bij te

zetten aan de nieuwe kerk in Luik. Het is natuurlijk helemaal niet zeker dat het Hezelo is geweest die de relieken van Oelbert vanuit Oosterhout naar Toul haalde. Wanneer dat al ooit daadwerkelijk is gebeurd – en het ‘Thoulose’ van Molanus dus inderdaad Toul is (en dan misschien teruggaat op een oudere en misbegrepen vorm Thoulone) – dan kan deze verplaatsing ook al (veel) eerder hebben plaatsgevonden. Bovendien is volstrekt onbekend hoe Hezelo aan zijn bezittingen in Duizel is gekomen. Het kan daarbij gaan om oud familiebezit, en als zodanig wijzen op oude relaties met de regio, maar het kan evenzogoed in een eerder stadium aan hem persoonlijk zijn geschonken.⁴² Dat er ook nog een onoverbrugbare ‘kloof’ gaapt tussen Oosterhout en Duizel zal duidelijk zijn. Het verhaal wordt op deze manier niet sluitend.

Hoe we het Poitou van ‘Ulbers van Poitou’ (of: Ulbers de Poitevin) in dit schema moeten passen, is eveneens geheel onduidelijk (pas in 1249 werd het graafschap Toulouse samengevoegd met Poitou en Auvergne). Wanneer Jean d’Outremeuse daadwerkelijk zelf de betreffende grafinscriptie heeft gezien en hier naar eer en geweten citeert, moeten we daaruit concluderen dat hier een andere Ulbertus gelegen zal hebben dan de Oosterhoutse Oelbert.

Van Mook en de Noormannen

In 1964 veegde de journalist en heemkundige Willem van Mook (1893–1982) een groot deel van bovenstaande gegevens bij elkaar en voegde er nog een speculatie aan toe die sindsdien een eigen leven is gaan leiden.⁴³ Van Mook plaatst het leven en de dood van Oelbert in de tijd van de eerste missionarissen in onze streken, dus ruwweg in de zevende of achtste eeuw. Hij suggereert dan – meer dan dat hij het expliciet zo zegt – dat de verplaatsing van de relieken van Oelbert uit Oosterhout samenhangt met de invallen van de Noormannen, wat op zichzelf een plausibele gedachte is. Van Mook verhaalt daarbij over de slag bij Saucourt-en-Vimeu. Bij die veldslag leed op 3 augustus 881 een groot Noormannenleger een zware nederlaag.⁴⁴ In feite is dit de enige keer geweest dat een Frankisch leger onder aanvoering van Lodewijk III erin slaagde om op het slagveld een overwinning te behalen op de Noormannen, een gebeurtenis die veel indruk maakte en die zowel in diverse kronieken wordt verhaald als ook een plaats kreeg in de literatuur van die tijd, zowel in het Oudhoogduits (het zogenaamde Ludwigslied) als in het Oudfrans.⁴⁵ Na deze nederlaag hergroepeerden de Noormannen zich in Gent, van waaruit zij vervolgens oostwaarts trokken naar Asselt (Haslao) aan de Maas.

Van Mook voegt aan deze historische feiten nog een verhaal toe en vertelt dat de Noormannen na hun terugtocht naar Vlaanderen

in de Kempenstreek achter Antwerpen terecht [kwamen], waar sterke afdelingen Frankische ruitery gelegerd waren. Het doel van de Noormannen was, hun vluchthaven bij Dordrecht te bereiken. Maar om de Franken te ontwijken, maakten zij een omweg over Hoogstraten en Gilze. Op de heide, ter hoogte van het toen nog vrijwel onbewoonde Oosterhout, vielen zij in een hinderlaag van de Frankische ruitery. Het werd een bloedig treffen, waarin de Franken de overhand behielden; maar de Frankische aanvoerder Werricus liet er het leven bij.⁴⁶

Een bron – anders dan ‘een oude Luikse kroniek’ – voor deze informatie meldt Van Mook niet en zo weten we dus niet waar hij deze intrigerende verbinding tussen Oelbert en Werricus vandaan heeft. Ik ben er niet in geslaagd een bron voor deze informatie te traceren.

We kunnen wel gissen waarop Van Mook zich voor dit verhaal baseerde. Volgens Jan de Vries maakte een deel van de Noormannen de tocht van Gent naar Asselt per boot, dus waarschijnlijk via Schelde, Striene en Maas, een andere groep over land, ‘vermoedelijk langs den Romeinschen heerweg, die van af Boulogne naar Maastricht voerde’.⁴⁷ Voor deze reisroute vond ik geen bron die zo expliciet is als De Vries hier suggereert. De route ligt ook niet erg voor de hand, zoals een simpele blik op de kaart al snel laat zien.⁴⁸ De *Annalen van St Vaast*, onze belangrijkste bron voor deze gebeurtenissen, melden wel het volgende:⁴⁹

Anno Domini DCCCLXXXII. At australes Franci congregant exercitum contra Nortmannos, sed statim terga vertunt, ibique Walo Mettensis episcopus corruiat. Dani vero famosissimum Aquisgrani palatium igne cremant et monasteria, civitates Treveris nobilissimam et Coloniam Agrippinam, palatia quoque regum et villas cum habitatoribus terrae interfectis igne cremaverunt. Contra quos Karolus imperator exercitum infinitum congregat eosque Haslao obsedit.

Het jaar Onzes Heeren 882: De Franken in het zuiden (★) stelden een leger tegen de Noormannen samen, maar vluchtten opeens en daarop sneuvelde Walo van Metz. De Denen legden de zeer fameuze palts in Aken in de as en staken zeer hoogstaande kloosters en de steden Trier en Keulen, zowel de paltsen als de villas, in brand. Ze sloegen de landslieden dood. Keizer Karel verzamelde een on-eindig groot leger en belegerde hen te Haslao.

(★) dit moet worden gelezen als *orientalis* (= het oosten)

Het is wellicht denkbaar dat Van Mook (of zijn bron) zich door deze tekst heeft laten misleiden door in de *australis Franci* waarmee deze annalistische optekening opent ‘Oosterhoutse Franken’ te zien, en in Walo een variant van de naam Werricus. Als dat zo is, zijn beide interpretaties onjuist. Andere bronnen melden dat de hier genoemde Walo (of Wala) omkwam bij Remich aan de Moezel.⁵⁰ Langs deze lijnen verder gissen naar de speculaties van anderen is echter weinig zinvol.

Autbert van Kamerijk

Naast bovenstaande speurtocht naar Sint Oelbert aan de hand van de gegevens die in hoofdzaak door Molanus zijn genoteerd (en met de daarop voortbordurende speculaties van Van Mook), is er nog een tweede weg open om te proberen het ‘mysterie Oelbert’ te ontrafelen. Hierbij nemen we de naam en feestdag van de Oosterhoutse heilige in de kerkelijke kalender als uitgangspunt. We laten daarbij de gedachte los dat het gaat om een historisch persoon, al blijft dit natuurlijk voornamelijk een mogelijkheid.

Het is opmerkelijk dat Oelbert buiten Oosterhout nergens anders bekend is. Om

te beginnen kunnen we ons dan afvragen waar de naam Oelbert vandaan komt en of er andere heiligen zijn die ook zo heten en waarmee verwarring kan zijn opgetreden. Dat blijkt inderdaad het geval. De bekendste naamgenoot van de Oosterhoutse Oelbert is een man die in de vroege middeleeuwen bisschop was van Kamerijk (Cambrai) en van Atrecht (Arras) en abt van het klooster van Sint Vaast in Atrecht. Zijn 'officiële' naam luidt Autbert(us), hij leefde van ergens tussen 629 of 639 tot in 669 of 670 en hij werd onder meer bekend door het (apocriefe) verhaal dat hij de relieken van Vedastus (Vaast) naar Atrecht zou hebben gebracht.⁵¹ Deze heilige bisschop en abt was in de middeleeuwen populair en zijn naam verschijnt in een groot aantal verschillende vormen waaronder ook Obert, Obrecht en Olbert. Zijn feestdag wordt naargelang het bisdom gevierd op 12 of op 13 december. Volgens een van de verhalen die over hem worden verteld, bakte hij brood om geld voor aalmoezen bijeen te brengen. Een ezel verdeelde dit brood zonder begeleider in de stad. Naar aanleiding van dit gegeven werd Autbert patroon van de handelaars en van de bakkers en vooral in die laatste hoedanigheid was hij ook in de Nederlanden bekend.⁵² In elk geval het bakkersgilde van Groningen kende zijn patroon onder de naam St. Olbertus.⁵³ Autbert geldt als de leraar van de eveneens heilige Landelinus aan wie de kerk van Empel (gem. 's-Hertogenbosch; Empel ligt aan de Maas) is gewijd. Empel maakt deel uit van dezelfde schenking aan het klooster in Lorsch waarbij in 815/816 ook Ostorol werd genoemd, een plaats die mogelijk kan worden geïdentificeerd met Oosterhout.⁵⁴

In een in Brugge vervaardigd gebedenboek uit circa 1466-1475 is Autbert in de kalender opgenomen (op 12 december) als: Oberti episcopi et martiris (Autbert, bisschop en martelaar).⁵⁵ Waaraan deze heilige zijn status als martelaar dankt, heb ik niet kunnen achterhalen, maar het is aannemelijk dat Autbert van Kamerijk één van de tenminste twee heiligen is die zijn 'samengesmolten' in de Oosterhoutse Oelbert, die volgens Molanus door 'sommigen' ook Odelbertus werd genoemd en die we in 1277 vinden als Sanctus Obertus.⁵⁶ Een derde vroege vermelding van Sinte Oelbertus patronus in Oosterhout bevindt zich als 'wat jongere, contemporaine' toevoeging bij 22 oktober in de kalender van een Zuid-Nederlands gebedenboek uit 1499.⁵⁷

Aangezien Sint Oelbert in Oosterhout op 22 oktober wordt gevierd, kan hij niet zonder meer dezelfde heilige zijn als Autbert van Kamerijk. Nu gebeurde het vaker dat tradities van heiligen wier namen sterk op elkaar lijken (of gelijk zijn) met elkaar werden verward en zijn gaan samenvallen.⁵⁸ De heiligenkalender lijkt daarvoor op 22 oktober weliswaar niet erg veel mogelijkheden te bieden, maar er wordt op die dag één heilige vereerd wiens naam voldoende lijkt op Autbertus om tot verwarring aanleiding te geven. Het betreft Abercius van Hiëropolis, de 'apostel' van Syrië en Mesopotamië die overleed omstreeks 167.⁵⁹ Zijn naam verschijnt in West-Europese bronnen ook als Abertius en het behoeft waarschijnlijk geen toelichting dat daarmee de verwarring met Autbertus (Aubert, Obert) in de lijn der verwachting ligt. Mogelijk werd de verering voor - of in elk geval de kennis van het bestaan van - deze toch vooral in de orthodoxe kerken gevierde heilige (met zijn feestdag) door de tempeliers mee naar Oosterhout gebracht. Zijn relatieve onbekendheid bood ruimte om een ander, meer bekend verhaal aan zijn naam te koppelen en kan er dan vrij snel toe hebben geleid dat zijn naam zodanig werd aangepast dat die ging aansluiten bij die van de meer bekende Autbert (Olbert, Oelbert).

2. St. Aubert zoals afgebeeld in kerk van Saint-Martin à Hénin-Beaumont (ca. 1930) (<http://pagesperso-orange.fr/emile.hennart/hbmo-saik/arch1.htm>)

De tegenwoordig meest gangbare spelling Oelbert - en de daarmee gepaard gaande moderne uitspraak - lijken we vooral te danken aan Molanus, al komt hij dus ook voor in het gebedenboek uit 1499. Wanneer we deze vergelijken met de andere varianten waarin de naam van Autbertus verschijnt, dan is duidelijk dat we hier te maken te hebben met een Middelnederlandse spelling waarin oe de schijfwijze is voor een lange o, een manier van spellen die we vaker vinden als oi en die voortleeft in plaatsnamen als Goirle en Oisterwijk. Wanneer we hierbij denken aan de Franse uitspraak van Autbert (vergelijk de populaire en eveneens op het Frans gebaseerde uitspraak van auto als 'oto') dan is de overeenkomst tussen Autbert en Oelbert helder. Strikt genomen is de uitspraak van Oelbert met de oe van koe dus fout en zouden we 'Olbert' of 'Oolbert' moeten zeggen.

Noch Autbert van Kamerijk, noch Abercius van Hiëropolis is martelaar, al zagen we dat Autbert in de late middeleeuwen in Brugge wel als zodanig werd gevierd. De oosterse kerk kent echter nog een andere Abercius (gevierd op 28 februari) die wel een martelaar is en die omkwam door het zwaard. Ook hier dus weer een mogelijke bron van verwarring. Daar is meer aanleiding voor, want de orthodoxe kalender kent nog meer heiligen die Abercius heten (zo ook op 5 december) en die in een aantal gevallen ook als martelaar te boek staan. Of Abercius martelaar (28 februari) door het zwaard werd onthoofd of doorstoken, heb ik niet kunnen achterhalen. Het lijkt ook niet belangrijk. Voor Oelbert is allicht de associatie met het zwaard interessant, maar de bron voor het verhaal over hoe Oelbert werd onthoofd en vervolgens zijn lichaam met het hoofd in de handen aan de wandel ging, heeft overduidelijk een andere bron.

Cefalofoor

De oudst bekende versie van een verhaal over een heilige die na zijn marteldood zijn afgehouden hoofd opnam en doorging met het belijden van zijn geloof betreft

Justus van Beauvais, een jongeling die als kind van negen jaar oud in de derde eeuw de marteldood stierf. Het verhaal ontstond rond 750 en lijkt model te hebben gestaan voor een hele reeks van zogenaamde cefaloforen of 'hoofd dragers'.⁶⁰ De bekendste cefalofoor is Dionysius van Parijs (Saint-Denis), eveneens een martelaar uit de derde eeuw (rond 285).⁶¹ De oudste levensbeschrijvingen (vitae) van Dionysius dateren uit de zesde eeuw en vermelden uitsluitend dat het leek alsof de tong in het afgehouwen hoofd nog sprak. Kort voor 800 (dus ook kort na het genoemde Vita van Justus) ontstond een beschrijving waarin Dionysius als cefalofoor van de plaats van zijn terechtstelling op de Montmartre (de martelaarsberg) naar zijn begraafplaats (Saint-Denis) loopt. Deze legende lijkt een Merovingische 'uitvinding' te zijn. Hij werd vervolgens uitgebreid over enige van Dionysius' volgelingen en andere heiligen, met als resultaat dat nu ruim honderdvijftig cefalofore heiligen bekend zijn.⁶²

3. Beeldje in kalksteen van St. Denis met afgehakt hoofd. Frankrijk ca. 1460 (http://fr.wikipedia.org/wiki/Denis_de_Paris)

In het geval van Oosterhout kan nog een rol hebben gespeeld dat de kerk behalve aan Oelbert ook aan Johannes de Doper is gewijd. Johannes heeft weliswaar niet met zijn afgehouwen hoofd rondgelopen, maar hij werd wel onthoofd. Probleem is dan weer dat we niet weten sinds wanneer Johannes patroon van de Oosterhoutse kerk is.⁶³ Een andere link met Dionysius is wellicht dat het cijnsgoed van de abdis van Thorn in Oosterhout viel onder de Oude Hof (of Laathof) van Gilze die tweemaal per jaar zitting hield, en wel op Beloken Pasen en op Sint-Denisdag (9 oktober). In Thorn werd het wijdingsfeest van de abdij jaarlijks gevierd op 9 oktober, de feestdag van Dionysius.⁶⁴ Rond Breda en zelfs ook in Dorst was St. Dionisiusdag één van de gebruikelijke cijnsbetaaldagen.

Behalve dat Oelbert een cefalofoor is, spelen in zijn legende ook de ossen van zijn ploegspan een belangrijke rol. Zonder verdere aansporing brachten zij na de dood van hun meester bouw materiaal voor een grotere kerk naar de kapel waarbij of waarin de martelaar zichzelf te rusten legde. Dit element vertoont alle kenmerken van een volksverhaal. Verhalen waarin ossen (of runderen) de plaats voor een kerk aanwijzen komen in de Nederlanden op meerdere plaatsen voor. Bekende heiligen die de plaats voor een kerk aangaven doordat hun dode lichaam zich niet liet verplaatsen, zijn bijvoorbeeld Gummarus van Lier en Goedele van Brussel.⁶⁵ De runderen die de kar trokken waarop het lichaam van de heilige werd vervoerd, weigerden nog een stap te zetten. Een andere kerk die op monumentale wijze naar een legendarische os verwijst is de kathedraal van Laon, met levensgrote ossen hoog in de torens. Hier vertelt de legende dat ossen het bouw materiaal voor de kerk de steile heuvel waarop Laon ligt naar boven sleepten. Toen zij oververmoeid raakten, verscheen een mysterieuze os die hulp bood en voorkwam dat het bouw materiaal naar beneden zou storten en die daarna weer even mysterieus verdween.⁶⁶ Ook een vergelijking met de ezel die Autbertus van Kamerijk hielp met het uitventen van brood, ligt hier natuurlijk voor de hand.

Wanneer we nu een tussenstand opmaken, hebben we in de figuur van Oelbert in Oosterhout de naam van Autbert van Kamerijk, de datum van Abercius van Hiëropolis, het cefalofore karakter van Justus en Dionysius en zelfstandig handelende ossen die we het best als folklore kunnen beschouwen. Wanneer deze 'opstapeling' van elementen is begonnen, kunnen we niet vaststellen. Vast staat slechts dat al in 1277 Oelbertsdag in Oosterhout werd gevierd en als cijnsdag gold. Het ligt voor de hand te denken dat de Oosterhouters daar ook een verhaal bij hadden, al weten we niet wanneer welke elementen in dit verhaal zijn geslopen totdat het zijn vorm had zoals Van Doerne en Molanus die voor ons hebben vastgelegd. Dat Oelbert van enige betekenis was, mogen we afleiden uit het feit dat in elk geval al in de vijftiende eeuw inwoners van Oosterhout ook Oelbert als doopnaam konden hebben.⁶⁷ Weliswaar merkt Juten in zijn boek *Kerkelijk Oosterhout* op dat in geen enkele lijst (hij doelt op archiefmateriaal) van vóór 1609 sprake is van Oelbert als patroon van de kerk.⁶⁸ Ook Molanus en Fisen noemen hem de tweede, secundaire patroon van de kerk en er lijkt in Oosterhout nooit een altaar aan Oelbert gewijd te zijn geweest. Dat laat echter onverlet dat Oelbert er wel werd gevierd. Overigens bevonden zich onder het kerkmeubilair dat in 1652 te Oosterhout werd verkocht 2 beeldkens van Sinte Oelbertus.⁶⁹ Hoe oud die beeldjes op dat moment waren, valt met geen mogelijkheid na te gaan en het is dus mogelijk dat zij pas na 1572 door de kerk werden verworven.

Wanneer we Autbert (Olbert, Obert) als uitgangspunt nemen, kunnen we ons afvragen hoe Oosterhout aan deze heilige als kerkpatroon is gekomen. Een mogelijkheid is dat Oosterhout zich in de vroege middeleeuwen in de invloedssfeer bevond van de bisdommen Atrecht en/of Kamerijk. Een van de daden die – waarschijnlijk ten onrechte – aan Autbertus worden toegeschreven, is dat hij samen met Audomarus (Omer) de relieken van Vedastus (Vaast) naar Atrecht zou hebben overgebracht. Daarmee zou hij ook de stichter zijn van het klooster van Sint-Vaast in die plaats. We zagen hem ook al als leraar van Landelinus, de heilige aan wie de kerk van Empel is gewijd. Zijn invloed – al dan niet als persoon – strekte zich dus ooit uit tot ver in het huidige Noord-Brabant.

Een latere bisschop van Kamerijk en van Atrecht, namelijk Alberik (Albrecht), was getuige bij de stichting van de abdij van Lorsch, terwijl de Lorsch abt Adalung (804-837) in 808 door Karel de Grote ook werd benoemd tot abt van Sint-Vaast. Wanneer we accepteren dat het Ostorol in de schenking door een zekere Alfger in 815/816 aan Lorsch inderdaad Oosterhout is, komen we hiermee in een sfeer die Lorsch, Atrecht/Kamerijk en Oosterhout met elkaar lijkt te verbinden.⁷⁰

Autbert werd na zijn dood bijgezet in de Sint-Pieterskerk in Kamerijk. In 888 werden zijn relieken in verband met de invallen van de Noormannen verplaatst naar de Mariakerk in dezelfde stad en in 1015 volgde een verplaatsing naar de abdij van Sint Paulus. Hier bevonden zich al de relieken van de heilige Gaugericus (Frans: Géry; Nederlands: Gorik) die bisschop van Kamerijk was geweest van 586(?) tot 625 en die de stichter was van deze abdij. Na deze translatie in 1015 zou deze abdij van Sint Paulus bekend worden als de abdij van St-Géry-et-Aubert. Een andere Romaanse vorm van de naam van deze heilige bisschop Géry (Gaugericus) is Werricus! Net zoals in Luik – en daar nota bene ook ‘ontdekt’ rond 1015 – een Ulbertus en een Werricus bij elkaar in de buurt lagen begraven, bevonden in Kamerijk de heiligen Aubert en Géry zich sinds 1015 in elkaars nabijheid in dezelfde kerk. Zij zijn zelfs tegenwoordig samen de patroonheiligen van de stad.⁷¹ Van belang is dat beide namen samen optreden, zowel in Kamerijk als in Luik. De gedachte dringt zich op dat Gilles d’Orval (nagevolgd door Jean d’Outremeuse) een Kamerijkse gebeurtenis heeft gekopieerd in een Luikse context. De vraag is dan natuurlijk waarom, maar we zullen hieronder zien in welke context dit kan zijn gebeurd.

Opmerkelijk is nog dat toen Géry het later naar hemzelf en Autbert genoemde klooster bouwde (en toewijdde aan de heilige Medardus) hij dit deed op een heuvel met de naam Bublefont of Mont-des-Bœufs (ossenberg), op dezelfde plaats waar in 1543 Karel V een grote citadel liet bouwen. Voor de betekenis van deze naam wordt in oudere literatuur verwezen naar een voorchristelijk heiligdom waar ossen werden aanbeden, en (of?) een markt (‘foire’).⁷² Die interpretatie is een voorbeeld van hagiografische invented tradition en een recentere en betere afleiding van de naam is die uit een ouder Publicus mons (publieke of openbare heuvel).⁷³

Hoe we deze toevalligheden met elkaar moeten rijmen, is onduidelijk. Helaas ontbreken nadere gegevens over Ulbertus en Werricus in Luik en hebben we dus niet

meer dan de overeenkomst in de namen en hun samengaan. Bovendien lijken de Luikse gegevens helemaal niet Luiks, maar afkomstig uit Kamerijk. Van belang is wellicht dat er begin elfde eeuw - en dus precies in de tijd dat de Saint-Barthélemy in Luik werd gebouwd - strijd ontstond over de relieken van Aubert en Géry. Deze ruzie vond zijn oorsprong in 948 met de aanstelling door keizer Otto I van Fulbert, bisschop van Kamerijk (-956), als graaf van Kamerijk en voogd van de abdij van Sint-Paulus (later Géry en Aubert).⁷⁴ Als tegenprestatie verlangde Otto de relieken van Aubert en Géry ten behoeve van de abdij van Mauritius (St. Moritz) in Maagdenburg. Kamerijk wilde deze kostbare relieken uiteraard niet graag kwijt en in plaats van het gevraagde kregen Maagdenburgers (zonder dit te weten) de relieken van een tweetal prelaten en enkele fragmenten van Aubert.⁷⁵ Toen dit bedrog uitkwam, leidde dat tot geruzie om de echtheid van de relieken, waarbij onder bisschop Gerard I (van Florennes) van Kamerijk (1012-1051) ook een nieuw Vita van Autbertus werd geschreven.⁷⁶

Deze bisschop Gerard I van Kamerijk was voordat hij het pallium ontving kunnik van de kathedraal van Reims en van hem is bekend dat hij actief betrokken was bij de cultus van meerdere heiligen en bij de verplaatsing van hun relieken, waaronder meerdere relieken die hij (uit Reims) toespeelde aan zijn vader Arnoul van Florennes (overleden in 1002 of 1003).⁷⁷ Na de dood van Arnoul voltooiden Gerard en zijn broers het werk van hun vader: het bouwen van een onderkomen voor deze relieken (deze heiligen). Dit werd de abdij van Florennes, gewijd aan Johannes de Doper. De keuze voor Johannes werd ingegeven door zowel een visioen als door de ontdekking van een belangrijke reliek van Johannes de Doper in de reliekenschat van Reims. Het klooster in Florennes werd ergens tussen 1008 en 1010/1011 voor het eerst gewijd door bisschop Balderik II van Luik. Later, na verdere bouwwerkzaamheden en organisatorische veranderingen waarbij de abdij onder de regel van Benedictus kwam, volgden nieuwe wijdingen (tussen 1011 en 1018 en in 1026). Kerkrechtelijk werd de abdij onder het bisdom Luik gebracht. De eerste abt van dit klooster was de bekende en sterk hervormingsgezinde Richard de Saint-Vanne.⁷⁸ De tweede abt was een zekere Werry (Werricus), genoemd in 1018 en overleden voor 1028/1029.⁷⁹ Dat we deze naam hier (opnieuw) tegenkomen, zal zeker toeval zijn en illustreert het frequente voorkomen van deze persoonsnaam.

Onder de relieken die Gerard uit Reims liet komen, waren er ook van de heilige Mauritius.⁸⁰ Het klooster in Florennes werd later bekend als Abbaye de Saint-Jean Baptiste et Saint-Maur.

Conclusies

Uit het voorgaande komt geen eenduidig beeld naar voren, daarvoor zijn de bronnen te dun gezaaid, beperkt informatief en bovendien allemaal bijzonder stil over Oosterhout of zelfs maar de naaste omgeving daarvan. Toch dringen zich enkele gedachten op:

1.

Oosterhout kent, zeker vanaf 1277, een middeleeuwse traditie rond de heilige Oelbert.

2.

Het verhaal over Oelbert zoals Molanus dat uit de mond van Daniël van Doerne optekende, lijkt betrouwbaar als een deel van de orale traditie uit Oosterhout. De mogelijkheid dat Van Doerne en/of Molanus het hele verhaal verzonnen om - in tijden van reformatie en contra-reformatie - Oosterhout van een eerbiedwaardige heilige te voorzien, lijkt mij niet aantrekkelijk.⁸¹ Molanus zag weliswaar de voorbeeldfunctie van martelaarschap, maar hij was een kritisch auteur die ook ten aanzien van Oelbert zijn twijfel niet voor zich houdt. Bovendien zou het verhaal van Oelbert in de overgeleverde vorm bij uitstek de spotlust en afwijzing van de protestanten oproepen en bij de geringste (historische) kritiek sneuvelen. En zou een bewust vervalser geen heldhaftiger dood voor zijn martelaar hebben verzonnen dan een boer die na een dag ploegen een dutje doet en geheel bij ongeluk wordt omgebracht?

3.

De verbinding die Molanus met de nodige omzichtigheid legt met de Ulbertus die in Luik lag begraven, vond bij alle latere auteurs zoveel sympathie dat we wel erg eigenwijs moeten zijn om hier tegenin te gaan. Bovendien lijkt ook de Luikse Ulbertus geen enkele parallel te hebben buiten de Oosterhoutse Oelbert en staan hun feestdagen dicht bij elkaar in de kerkelijke kalender (maar vallen zij niet samen). Toch hebben we gezien dat het hele verhaal van Ulbertus en Werricus in de Luikse crypte vrijwel zeker is ontstaan op basis van gebeurtenissen in Kamerijk. De afgedwongen en ontdoken verplaatsing van de relieken van Autbert en Géry vanuit Kamerijk naar Maagdenburg zal daarbij een rol hebben gespeeld, terwijl het gegeven dat de abdij van Florennes (traditioneel in Kamerijks gebied) onder het bisdom Luik werd gebracht het 'scharnierpunt' kan zijn geweest. Luik poogde blijkbaar een belangrijk deel van de Kamerijkse traditie naar zich toe te trekken.

4.

Wanneer we deze overeenkomst (Ulbertus in Luik en Oelbert in Oosterhout) accepteren, moeten we ook constateren dat er tenminste een verband kan bestaan tussen Oelbert en Werricus. Ook hiervoor lijkt de meest aannemelijke verklaring in Kamerijk te liggen. Oelbert/Ulbertus is een variant van Autbert, terwijl Werricus in elk geval in de Luikse beleving zal zijn samengevallen met Géry. Dit sluit niet uit dat er - zoals Jean d'Outremeuse verhaalt - inderdaad een oudere kapel of crypte werd gevonden waarin best een grafsteen kan hebben gelegen die lastig leesbaar was en waarop men Werricus, en dus Géry, meende te herkennen. Anderzijds kan zo'n 'vondst' bij uitstek ook deel hebben uitgemaakt van het Luikse bedrog om de claim kracht bij te zetten. In elk geval is het in dit licht mogelijk een nieuwe lezing voor te stellen voor de door Gilles d'Orval fragmentarisch overgeleverde inscriptie.⁸² Mogelijk dienen we in miles Francorum nobilis rus(..?..) Werricus niet rus(...) te lezen, maar epi(scopus) 'bisschop'. In dat geval zouden we miles kunnen opvatten in de betekenis van 'hoge beambte'.

5.

Willem van Mook lijkt zich te hebben laten meeslepen door zijn wens om tot een spannend verhaal te komen. Zijn bronnen zijn niet allemaal meer te achterhalen en in elk geval lijkt zijn Noormannenverhaal ongefundeerd. Mocht hiervoor alsnog een goede bron opduiken, dan mag dit op voorhand spectaculair worden genoemd. Vooralsnog doen we er dus goed aan de interpretatie van Van Mook (en diens navolger Verhulst) te beschouwen als fantasie.

6.

De Oosterhoutse Oelbert is vrijwel zeker een 'samengestelde' heilige, met de naam van Autbert van Kamerijk, de feestdag van Abercius van Hiëropolis, de martelaarsgeschiedenis van Justus van Beauvais en Dionysius van Parijs, de wonderbaarlijke ossen uit een volksverhaal (of eventueel van de Mont-des-Bœufs waarop Gaugericus (Géry) - of Werricus? - in Kamerijk zijn klooster bouwde).

7.

De herkomst van al deze heiligen (abten, bisschoppen en missionarissen) en hun verhalen ligt in het bisdom Kamerijk (aartsbisdom Reims) of toch in elk geval in het noordwesten van Frankrijk (Picardië). In de vroege middeleeuwen lagen de grenzen van de bisdommen niet geheel vast.⁸³

8.

De vraag hoe deze heiligen dan ook in zowel Luik als in Oosterhout zijn beland, lijkt hiermee tenminste deels beantwoord. Gerard I van Kamerijk zal hierbij een centrale rol hebben gespeeld. Hij voltooide de bouw van het klooster Florennes en was actief betrokken bij de promotie van tal van heiligen en bij de overdracht van hun relieken. Het klooster van Florennes werd gewijd door Balderik II, de bisschop van Luik die ook was betrokken bij de bouw van de Saint-Barthélemy in die stad, precies in de tijd dat in Kamerijk de relieken van Autbert en Géry werden samengebracht in één kerk. Zoals ook de analyse van de schenking van Ostorol (Oosterhout?) in 815/816 aan het klooster van Lorsch laat zien, liggen er bovendien meerdere lijnen die Picardië (Kamerijk, Atrecht), het Rijn-Moezelgebied (Lorsch, Metz, en misschien ook Toul?) en het Nederlandse rivierengebied met elkaar verbinden.

De suggestie die uit dit alles naar voren komt is dat in de vroege middeleeuwen het westelijke deel van het huidige Noord-Brabant zich in de invloedssfeer bevond van het bisdom Kamerijk/Atrecht en dat de Oosterhoutse Oelbert-verering daaraan herinnert. Hoe ver deze invloed zich exact geografisch uitstrekte is onduidelijk. De 'aanwezigheid' van Ulbert en Werricus in Luik is mogelijk een schaduw van de wijzigende machtsstructuren waarbij Oosterhout (en West-Brabant), maar ook Florennes, deel gingen uitmaken van het bisdom Luik. Een andere schaduw van deze eerdere situatie schuilt mogelijk in de tradities rond de rol die de heilige Gertrudis van Nijvel in westelijk Noord-Brabant heeft gespeeld, bijvoorbeeld ook in Geertruidenberg. Ook Nijvel lag in het bisdom Kamerijk en de rol die Gertrudis wordt toegedicht is wellicht eerder op te vatten als een herinnering aan de activiteiten van de heilige

4. Grenzen bisdom Kamerijk rond 1400. Het bisdom strekte zich uit van Kamerijk in Noord-Frankrijk tot aan Hoogstraten. Aan het begin van de middeleeuwen zou de invloed van dit bisdom tot in Oosterhout gereikt kunnen hebben (Kaart uit: M. Maillard-Luypaert, *Papauté, clers et laïcs* (Bruxelles 2001) fig. 3.)

Amandus als missionaris in het stroomgebied van de Schelde (tot aan de afgelegen estuaria van de zee) en aan zijn betrokkenheid bij de stichting van het klooster in Nijvel.⁸⁴ Ook de overdracht van het klooster dat door Amandus was gesticht in het Antwerpse (het enigmatische Quortolodora) aan Echternach kan worden gezien als een onderdeel in deze ontwikkeling waarbij de focus verschuift van het zuiden (Picardië/Kamerijk) naar het (zuid)oosten (Luik). Deze overdracht vond plaats in 726/727 of – als het inderdaad om een valse oorkonde gaat – tussen 1102 en 1105.⁸⁵

De conclusie uit dit alles moet zijn dat Oelbert geen historisch personage zal zijn geweest, maar dat we hem wel kunnen beschouwen als een metafoor voor de onbekende vroegmiddeleeuwse kerkstichter in Oosterhout. Dat lijkt een man te zijn geweest wiens blik sterk op het zuiden (of vanuit het zuiden?) was gericht. Dit lijkt dan weer te passen in het beeld dat ook de vroegst bekende heren van Breda afkomstig waren uit het huidige Waals-Brabant.⁸⁶ Behalve op lokaal niveau is Oelbert nooit een ‘echte’ heilige geworden. Hij had weliswaar al in 1277 een feestdag in de kerkelijke kalender in Oosterhout, maar er bestonden voor dat feest geen speciale liturgische gebeden en er was in de kerk geen altaar aan hem gewijd en ook geen graf. Ook andere relieken ontbreken. Wel was er een legende die blijkt te zijn samengesteld met (gegroeid uit) voornamelijk ‘zuidelijke’ elementen. Het is niet onwaarschijnlijk dat pas in 1572, toen Molanus de legende noteerde, deze geleerde theoloog als eerste en

met uitgesproken voorzichtigheid het verband met Luik legde. Dat hij daarbij aanknoopte bij een eerdere poging van Luik om zich een aantal Kamerijkse tradities toe te eigenen, kon hij niet weten.

Tegenwoordig herinnert vrijwel niets in Oosterhout nog aan Oelbert, behalve de naam van het actief aan de weg timmerende Sint Oelbertgymnasium. Sinds enkele jaren organiseert deze school jaarlijks een Oelbertlezing met als doel 'om de Oelbertgemeenschap te laten meedelen in de rijke bron van kennis die onder docenten, oud-docenten, oud-leerlingen en ouders van leerlingen aanwezig is, maar die slechts zelden wordt aangeboord'. Zelfs een straat of plein met de naam Oelbert is niet te vinden.

AANTEKENINGEN

- ¹ Voorzover bekend is Oelbert nooit door de kerk gecanoniseerd, maar in de middeleeuwen was dat nooit een dwingend criterium om als heilige te worden vereerd.
- ² Jeroen van de Ven, 'OOSTERHOUT - gemeente Oosterhout, NB', www.meertens.knaw.nl/bedevaart/extra/Oosterhout-Oelbert.doc.
- ³ Dagovert Gooren, 'Sint Oelbert, martelaar van Oosterhout', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 23 (1970) 35-50.
- ⁴ H.C.M. Tacke, 'Sint-Oelbert, martelaar in Oosterhout' in Jacques Stroucken e.a. (red.), *De Langeweg naar Oosterhout. De odyssee van een school. Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Sint-Oelbertgymnasium te Oosterhout* (Oosterhout 1988) 75-82.
- ⁵ Alain Dierkens, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles). Contributions à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age*. Beihefte der Francia 14 (Sigmaringen 1985) 20 (Avertissement).
- ⁶ Zie onder meer J.H.M. Broeders, 'Uit de geschiedenis van de Sint Jansbasiliek te Oosterhout', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 31 (1978) 19-86. Meer details hierover in het dit jaar te verschijnen boek over de geschiedenis van Oosterhout.
- ⁷ M. Dillo & G.A.M. Van Synghel (eds), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000) nr 1155 (zie ook hieronder.) Hierna geciteerd als ONB.
- ⁸ Van de Ven op de website genoemd in noot 1.
- ⁹ Uitvoerig over van Vliet is Cornelis Dekker, *The Origins of Old Germanic Studies in the Low Countries. Motivation and Methods of Jan Van Vliet (1622-1666)*. Brill's Studies in Intellectual History 92 (Leiden 1999).
- ¹⁰ Geraadpleegd werden de exemplaren aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Tilburg. De exemplaren KOD 1664 Br 1 en KOD 1664 Br 1a zijn identiek en bevatten de almanak en een korte kroniek van Breda. In TRE 027 A 12 worden beide werkjes voorafgegaan door 't *Recht van Successie volgens de Costumen der stad ende Lande van Breda, door Jan van Vliet*. Het is door dit (of een identiek) exemplaar dat Van Vliet werd geïdentificeerd als auteur van het geheel. Tot slot werd het werkje (almanak en kroniek) opgenomen in het handschrift KHS C 137 (Handvesten, privilegiën en andere voorneme stukken sampt een korte kronijcke der stad Breda, door K. van Alkemade / P. van der Schelling). Van Vliets werk is hier voorzien van handgeschreven aanvullingen die over Oelbert geen extra informatie bevatten.
- ¹¹ Zie ook ONB nr 1155 (onder 'Afschriften' D).
- ¹² Strikt genomen is sterven omwille van het geloof echter voldoende om heilig te worden. De vroege kerk kende zelfs geen andere weg tot heiligheid.
- ¹³ P. Placidius O.F.M.Cap., 'Lenaert van Boisshot. Schout en kastelein te Oosterhout', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 2 (1949) 129-161.
- ¹⁴ Placidius, 'Lenaert van Boisshot', 147, geeft 'Zondag 7 Aug. 1572', maar dat kan niet juist zijn omdat 7 augustus in dat jaar niet op een zondag viel (maar op een donderdag). Mogelijk is hier sprake van een drukfout; 17 augustus 1572 was wel een zondag.
- ¹⁵ Petrus van Opmeer, *Historia Martyrum Batavicornum sive defectionis a fide maiorum Hollandiae initia: duas in Decades distributa* (Keulen: Bernarus Gvalterus & Petrus Henningius, 1625) 38 e.v. De betreffende passage (in het Latijn) als Bijlage B in Placidius, 'Lenaert van Boisshot', 158-160. De Nederlandse versie van deze tekst (*Martelaarsboek ofte Historie der Hollandse martelaren etc.* (Antwerpen: Petrus Pratanus 1700) 64 e.v.) is te vinden op de website http://members.chello.nl/d.pluymers/vijfde_hoofd_deel.htm

- ¹⁶ De spelling van de naam van de pastoor varieert nogal. De vormen Daneel van Duerne, Daniel Doorn, Daniel van Duerne, Daniel Doerne komen allemaal voor in het visitatieverslag gepubliceerd door J. Kleijntjens, 'Onderzoek naar den beeldenstorm te Oosterhout en Zundert', *Taxandria* 34 (1927) 11-23. De moderne vorm zou Van Doorne of Van Deurne kunnen luiden. 'Daniël Henrici van Deurne' komt voor als nr. 1250 in het digitale databestand (Bijlage 6A) bij A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerke en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- ¹⁷ Zie bijvoorbeeld David Freedberg, 'The Representation of Martyrdoms during the Early Counter-Reformation in Antwerp', *Burlington Magazine*, 118 (1976) 128-138 (p. 137).
- ¹⁸ De vertaling is die van Tacke, 'Sint-Oelbert', 78, die ook de Latijnse tekst geeft.
- ¹⁹ Volledige tekst en vertaling bij Tacke, 'Sint-Oelbert', 76-77. Voor de naam Odelbertus, zie hieronder.
- ²⁰ Placidius, 'Lenaert van Boischof', 135; Bijsterveld, *Laverend*, Bijlage 6A.
- ²¹ ONB nr 1155: 'in die sancti Oberti'. Nationaal Archief (Den Haag), Nassause Domeinraad 12006 (1422): Oelbert is cijnsdag voor de cijnsen van Ter Brake in Oosterhout. BHIC, PF 1256 (1525) f 41r: 'I. Lauwereys Meerman II capoen, die hij sculdich is jaerlicx op Sinte Oelbrechtsdach'; f 67r: 'Dit is den chijs van Ulvenhout, te betalen op Sinte Oelbrechtsdach op heuren selven'; f 71: 'Dit is den chijs van Craenschot te betalen op Sinte Oelbrechtsdach, den oude groten voir XVIII denier'. (Voor een transcriptie van dit 'Cijnsboek Craenschot' zie <http://dematthaei.com/biestraten/transcriptiecijnsboeken/transcriptie/index.html>.)
- ²² Juten, *Kerkelijk Oosterhout*, 103, geeft nog een bron uit 1614.
- ²³ Tacke, 'Sint-Oelbert', 77. Overgenomen met minimale, niet inhoudelijke aanpassingen.
- ²⁴ Tacke, 'Sint-Oelbert', 79. De kroniek van Gilles d'Orval (*Gesta episcoporum Leodiensium*) is gepubliceerd in de MGH.SS. dl 25 (de betreffende passage in Boek 2 op p. 64; digitaal te raadplegen via www.dmgh.de). Over Gilles d'Orval als historicus, zie ook Sylv. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège [sic] au Moyen Age. Étude critique* (Brussel 1903) 451-475.
- ²⁵ Fisen, *Historia ecclesiae Leodiensis* (1642) pp. 260-261.
- ²⁶ Gilles d'Orval geeft de datum als '14 Kal. Novembris'; Fisen als 'xiv kal: Nou:'.
- ²⁷ E. den Hartog, *Romanesque Architecture and Sculpture in the Meuse Valley*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 8 (Leeuwarden & Mechelen 1992) 79-80. In zijn Luikse kerkgeschiedenis plaatst Fisen deze mededeling onder het jaar 1015.
- ²⁸ Tacke, 'Sint-Oelbert', 79, vult *rus* - in navolging van Gooren, 'Sint Oelbert', 41 - aan tot 'rus(ticus?)' en tekent daarbij aan dat de betekenis van 'de combinatie nobilis rusticus (...) zeer onduidelijk' is. De aanvulling zal dus niet juist zijn. Zie hieronder voor een andere suggestie.
- ²⁹ Albert Verbeek, 'Die Aussenkrypta. Werden einer bauform des frühen Mittelalters', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 13 (1950) 7-38 (pp. 14-15, 30).
- ³⁰ Jean Paquay & Joseph Coenen, *La collégiale Saint-Barthélemy à Liège. Inventaire analytique des chartes, précédé d'une Notice archéologique*. *Analecta Ecclesiastica Leodiensia* 1 (Liège 1935) 14-22 (de beschouwing over de crypte is van Coenen).
- ³¹ Over Jean d'Outremeuse en zijn kroniek zie Balau, *Les sources*, 559-576.
- ³² Stanislas Bormans (ed.), *Ly myreur des historis, chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse*. Dl 4 (Brussel 1877) 187: Item, en cel an an meisme at Godescalcs fondeit à Liege I englise; et astoit son intencion que ilh le vouroit dedicassier en honour saint Bertremeer; mains ilh li vint altre volenteit, quant ilh fut fait, qu'ilh le voloit consacrer en honour saint Servais, por chu que l'avoit une petite capelle, que Godescalcs y trovat, qui astoit fondee en honour saint Servais (...).
- ³³ *Ibidem*: (...) où ilh astoit ensevelis I noble homme que ons nomat le soirs Gerins, de cuy biens la dite capelle astoit; et fut fondee par sains Ulbers le Portevins, qui ausi fut là ensevelis (...). De tekst meldt verder dat hier - in de kloostergang - ook nog een vrouw lag begraven die twee echtgenoten had gehad.
- ³⁴ Paquay & Coenen, *La collégiale Saint-Barthélemy*, 21.
- ³⁵ Paquay & Coenen, *La collégiale Saint-Barthélemy*, 21: 'Cette conjecture nous paraît fondée.'
- ³⁶ *Ibid.*: 'Il y a là une coïncidence déjà très remarquable.'
- ³⁷ Hippolyte Delehaye, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*. *Subsidia hagiographica* 21 (Brussel 1934) 13-14, spreekt hierbij van de 'hagiografische coördinaten'.
- ³⁸ Samenvattend voor deze suggesties: Johannes W.A. Verhulst, *Duizend en een bizonderheden uit Oosterhout. Historische gegevens* 1 (Oosterhout z.j.) 79-92. De hier als bron aangehaalde Willem van Mook (Oosterhout 1893 - Tilburg 1982) werkte tot in 1928 als journalist bij *Le XXe Siècle* in Brussel. Daarna kwam hij naar

Tilburg waar hij ook werkte als journalist en publicist van heemkundige en regionaal-historische werken. Ook is hij de tekstschrijver van het Brabants volkslied 'Waar de luchten wijder worden'. Hij publiceerde poëzie en korte verhalen onder het pseudoniem Frank Klaroen.

³⁹ Beide citaten uit Juten, *Kerkelijk Oosterhout*, 103.

⁴⁰ Paquay & Coenen, *La collégiale Saint-Barthélemy*, 21-22.

⁴¹ Paquay & Coenen, *La collégiale Saint-Barthélemy*, 22 en 90-91 (regest van de schenkingsoorkonde met uitvoerige annotatie). De tekst van de oorkonde (of in elk geval het overgeleverde afschrift) is gepubliceerd in A.J.A. Bijsterveld, 'Dusela villa Taxandrie. Een drietal onopgemerkte oorkonden betreffende Duizel uit de elfde en de dertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996) 156-207 (199-200).

⁴² Bijsterveld, 'Dusela villa Taxandrie', 163-166.

⁴³ Willem van Mook-van Juppe, 'De legende van Sint Oelbert verloren', *Het Kanton*, 12 november 1964, herdrukt, met commentaar van archivaris J. Broeders (oorspronkelijk ook geuit in *Het Kanton*) en enkele aanvullende opmerkingen in Verhulst, *Duizend en een bijzonderheden*, 79-91. Zie over Van Mook ook noot 38 hierboven. Een deel van zijn bronnen zal Van Mook hebben leren kennen tijdens zijn verblijf in Brussel.

⁴⁴ Zie over deze historische veldslag en de nasleep daarvan Albert d'Haenens, *Les invasions Normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale* (Leuven 1967) 45-54, 123 en de kaartjes op pp. 343 en 344. Een helder overzicht biedt ook nog steeds de paragraaf van FL. Ganshof ('De grote inval van de Noormannen in 879-885') in de (oude) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dl 1 (Utrecht 1949) 367-371.

⁴⁵ Voor een editie van het Ludwigslied zie bijvoorbeeld Wilhelm Braune, Karl Helm & Ernst A. Ebbinghaus (red.) *Althochdeutsches Lesebuch* (Tübingen 1994), nr. XXXVI. Van de bedoelde Oudfranse tekst is slechts een fragment overgeleverd: Alphonse Bayot (red.), *Gormont et Isembart. Fragment de chanson de geste du XIIe siècle*. Les classiques français du moyen âge (Parijs 1931). Voor een Engelse vertaling zie Michael A.H. Newth, *Heroes of the French Epic. A selection of Chansons de Geste* (Woodbridge 2005) 1-28.

⁴⁶ Geciteerd naar Verhulst, *Duizend en een bijzonderheden*, 82.

⁴⁷ Jan de Vries, *De Wikingen in de Lage Landen bij de zee* (Haarlem 1923) 237 (Jan de Vries noemt Elsloo in plaats van Asselt, maar deze interpretatie van de plaatsnaam kan nu als achterhaald worden beschouwd).

⁴⁸ Een route 'binnendoor' via de Schelde en de Demer naar het oosten lijkt veel aannemelijker.

⁴⁹ Reinhold Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. II Jahrbücher von St. Bertin, Jahrbücher von St. Vaast, Xantener Jahrbücher* (Darmstadt 1958) 300-301 (Annales Vedastini). De vertaling is, inclusief de noot, ontleend aan de website ('Gjallar') van Luit van der Tuuk, http://home.tiscali.nl/gjallar/Bronnen_AV.htm. Rau geeft hier - zonder enig commentaar - simpelweg de vertaling 'Ostfranken'.

⁵⁰ Aldus de Miracula S. Glodesindis. Cf. G.H. Pertz, *Ex miraculis s. Glodesindis*, MGH.SS IV (1841) 236-238; Van der Tuuk (tekst en vertaling), http://home.tiscali.nl/gjallar/Bronnen_MG.htm. Zie ook Thomas Bauer, 'Wala' in F.W. Bautz, *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon XIII* (Herzberg 1998) 165-169 (digitaal: www.bautz.de/bbkl/w/wala_v_m.shtml).

⁵¹ Zie over Autbert onder meer www.bautz.de/bbkl/a/autbert_v_c.shtml, met bibliografie. Zie ook L. van der Essen, *Étude critique et littéraire sur les vitæ de saints mérovingiens de l'ancienne Belgique* (Leuven & Parijs 1907) 273-276. Vedastus of Vaast is de heiligennaam waarvan ondermeer de mannennaam Gaston is afgeleid.

⁵² W.H.Th. Knippenberg, 'St. Autbertus, patroon van de bakkers, en St. Landelinus', *Brabants Heem* 17 (1965) 8-11; idem, 'Een derde St. Autbert', *Brabants Heem* 17 (1965) 43; en vooral P. Gerlach, 'Sint Autbertus, patroon der bakkers. Rond een begrafenisschildje van het Bossche bakkersgilde', *Brabants Heem* 17 (1965) 106-119.

⁵³ Gerlach, 'Sint Autbertus', 113. Opmerkelijk in dit verband is ook de associatiereeks die Juten citeert in zijn *Kerkelijk Oosterhout*, 103: 'Zoo schrijft in 1614 de deken: "de kerk van Oosterhout heeft als patronen den H. Johannes de Dooper, O.L. Vrouw en den H. *Albertus* of liever Oland of Odulphus; in het Hollandsch wordt hij daar genoemd Sint Oeloff"' (mijn cursivering, lt). De door Juten genoemde deken is Gaspar de Witte (zie Juten, *op.cit.*, 20-27). Omgekeerd wordt de Oirschotse heilige Odulphus ook wel Oelbert genoemd, wat illustreert hoe eenvoudig op elkaar lijkende namen te verwarren zijn.

⁵⁴ ONB nr 15. Een afzonderlijk artikel over deze mogelijke identificatie is in voorbereiding.

⁵⁵ Dit is het zogenaamde Zwarte Gebedenboek of Hours of Galeazzo Maria Sforza, Horae ad usum Romanum, Wenen, Österreichische Nationalbibliothek Codex 1856. Het citaat is te vinden op fol. 13v.

Voor een beschrijving, met transcriptie van de kalender en een complete facsimile, zie www.chd.dk/cals/cod_1856kal.html. De facsimile (in 1930 in driehonderd exemplaren gedrukt in Wenen) is digitaal ook rechtstreeks te raadplegen via www.dndgalleries.com/bofh2.html.

⁵⁶ ONB nr. 1155: 'in die sancti Oberti'.

⁵⁷ Van de Ven op de website genoemd in noot 1. Het betreft een gebedenboek dat in 1995 werd verkocht bij Antiquariaat Brabant in 's-Hertogenbosch (Catalogus nr. 21, item 28). Door de recente sluiting van de winkel (het antiquariaat zelf bestaat voort) had de antiquaar, dhr W. van Pagée, tijdelijk geen toegang tot zijn archief, waardoor ik deze catalogus niet heb kunnen inzien bij het schrijven van dit artikel.

⁵⁸ Een voorbeeld van zo'n uit meerdere bronnen samengesteld heiligenleven is het Leven van de heilige Wilhemus van Maleval, de ordedichter van de Wilhelmiëten, waarin elementen werden opgenomen uit het leven van Guillaume, graaf van Poitou en hertog van Aquitanië en van de heilige Wilhemus van Vercelli. Van dit samengestelde vita bestonden in de middeleeuwen verschillende volkstalige versies, evenals versies voor op het toneel uit de Contrareformatie (meer informatie hierover in Laurant Toorians & Kees Veelenturf, *Dr Th.M.Th. Chotzen (1901-1945), een biografische schets met een bibliografie* (Utrecht 1993) 52-54).

⁵⁹ Guilelmus Ludtke & Theodorus Nissen (red.), *S. Abercii vita. Supplementum, Abercii titulus sepulchralis qua ratione sit traditus exposuerunt* (Leipzig 1910); Theodorus Nissen (red.), *S. Abercii vita* (Leipzig 1912).

⁶⁰ Engelbert Kirschbaum & Wolfgang Braunfels (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie. Ikonographie der Heiligen* (Rome, Freiburg 1994) s.v. 'Kephalophoren heilige'. Hier ook de betreffende passage uit het Vita van Justus van Parijs.

⁶¹ Zie www.bautz.de/bbkl/d/dionysius_v_p.shtml.

⁶² Voor een recente bespreking van het fenomeen, met uitvoerige verwijzingen, zie de dissertatie van Anna Lisa Taylor, *Poetry, Patronage, and Politics. Epic Saints' Lives in Western Francia, 800-1000* (University of Texas at Austin 2006) 90-94 en passim. Dit werk is digitaal te raadplegen via www.lib.utexas.edu/etd/d/2006/taylord48010/taylord48010.pdf.

⁶³ Ondermeer G.C.A. Juten, *Kerkelijk Oosterhout* (Bergen op Zoom 1910) 8, suggereerde dat het de johan-nieters waren die hem als patroon van hun orde in Oosterhout introduceerden, dus pas in 1313. Dit is echter niet zeker.

⁶⁴ A.D.A. Monna, *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen* (Amsterdam 1988) 94-95. Monna betoogt dat Dionysius hier in de plaats is gekomen van de heilige Gislenuus (Saint-Ghislain) die op dezelfde dag wordt gevierd en aan wie oorspronkelijk de wijdingsdag van Thorn was gerelateerd. Later raakte de minder bekende Gislenuus in Thorn op de achtergrond en nam de veel bekendere Dionysius zijn plaats in.

⁶⁵ Al deze voorbeelden ontleend aan K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage 1949) s.v. 'plaats, aangewezen door hogere macht', met verwijzingen naar andere lemmata. Niet al deze associaties met runderen lijken oud, maar duidelijk is dat de legende meerdere varianten kent. Voor iconografische verwijzingen, zie ook Kirschbaum & Braunfels (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie. Allgemeine Ikonographie* (Rom, Freiburg 1994) s.v. 'Rind, Stier'.

⁶⁶ Zie voor dit verhaal bijvoorbeeld <http://mjc-meru.fr/content/view/26/46/>: 'Pendant la construction de la cathédrale, un attelage ne pouvant arriver à gravir la colline de Laon pour amener à pied-d'œuvre les matériaux, un bœuf mystérieux apparut pour renforcer l'attelage et disparut subitement quand le chariot eut achevé sa pénible ascension. C'est en souvenir de ce miracle que les colossales figures de bœufs ornent les tours de la façade occidentale de la cathédrale Notre-Dame.' Voor een afbeelding, zie <http://architecture.relig.free.fr/laon1.htm>.

⁶⁷ NAG, NDR 11909 (ca 1455?): f 14r Oelbrecht Maes Sneppens (bijgeschreven); f 52r Oelbrecht Maes Tongerloes s. (origineel); f 52r Oelbrecht Florys (bijgeschreven). BHIC, PF 1256 (Cijnsboek Breda voor Kraanschot, 1555): f 50v: Oelbrecht Lauwreys sone van den Riel/Rul. Met dank aan Karel Leenders die deze gegevens voor mij opdiepte. De opsomming zal niet volledig zijn. G.C.A. Juten, 'De toren van de St. Janskerk te Oosterhout', *Taxandria* 35 (1928) 23 en 24, meldt voor 1554 nog een timmerman Jan Oelbrecht. Opmerkelijk is dat de doopnaam Oelbert in elk geval sinds de zeventiende eeuw ook voorkomt in Cillaarshoek (gemeente Strijen) (voorbeelden zijn eenvoudig te vinden op internet).

⁶⁸ Juten, *Kerkelijk Oosterhout*, 103.

⁶⁹ Juten, *Kerkelijk Oosterhout*, 101.

⁷⁰ Meer details hierover in mijn artikel over Ostorol en Oosterhout (in voorbereiding).

⁷¹ Zie www.bautz.de/bbkl/a/autbert_v_c.shtml en www.bautz.de/bbkl/g/gaugerich_b_v_c.shtml.

- ⁷² Voor de verklaring(en) van de naam, zie Eugène Bouly de Lesdain, *Dictionnaire historique de la ville de Cambrai, des abbayes, des châteaux forts et des antiquités du Cambrésis* (Cambrai 1854) 386. Zie ook Idem, *Histoire de Cambrai et du Cambresis* (Cambrai 1841) 15-17. Beide werken zijn digitaal te raadplegen via de website van de Bibliothèque Nationale de France: <http://gallica.bnf.fr>.
- ⁷³ Charles Mériaux, *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*. Beiträge zur Hagiographie 4 (Stuttgart 2006) 35-36. Deze recente en belangrijke publicatie heb ik pas in een zeer laat stadium bij het afronden van dit artikel gevonden. Het werk is (onvolledig) te raadplegen via de website van 'Google books'.
- ⁷⁴ Voor deze geschiedenis, die is overgeleverd in het Vita Autberti, zie Mériaux, *Gallia irradiata*, 200-201. Zie ook www.bautz.de/bbkl/a/autbert_v_c.shtml.
- ⁷⁵ Hierover ook www.bautz.de/bbkl/t/theoderich_v_c.shtml. Over deze kwestie ook Charles Mériaux, 'Fulbert, évêque de Cambrai et d'Arras (933/934-956)', *Revue du Nord* 86 (2004) 525-542; idem (met Paul Bertrand), 'Cambrai - Magdebourg. Les reliques des saints et l'intégration de la Lotharingie dans le royaume de Germanie au milieu du Xe siècle' in Geneviève Bühner-Thierry & Stéphane Lebecqz (red.), *L'Occident sur ses marges (VIe-Xe siècle): formes et techniques de l'intégration* (Saint-Denis 2006 = *Médiévales*, 51) 85-96.
- ⁷⁶ Over Gerard als promotor van Kamerijkse heiligen zie Mériaux, *Gallia irradiata*, 201-203.
- ⁷⁷ Voor de gegevens over Gerard I van Kamerijk in deze alinea zie Alain Dierkens, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles)*. Contributions à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Âge. Beihefte der Francia 14 (Sigmaringen 1985) 183 n. 243, 262-266.
- ⁷⁸ Ook Richard was zijn klerikale leven begonnen in Reims en onderhield - net als Gerard - nauwe banden met het Ottoonse hof. Hij voerde de hervormingen door in een groot aantal kloosters; Robert Holtzmann, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900-1024)* (München 1979) 458-459
- ⁷⁹ Dierkens, *Abbayes et chapitres*, 265, 276.
- ⁸⁰ Dierkens, *Abbayes et chapitres*, 264 n. 20 en 270 n. 63.
- ⁸¹ Het was Ton Kappelhof die deze mogelijkheid opperde na lezing van een eerdere versie van dit artikel.
- ⁸² Het is niet geheel duidelijk of D'Orval zelf de tekst al niet goed kon lezen, of dat het het handschrift van zijn kroniek is die problemen geeft. Gezien de typografie (...?) lijkt het laatste het geval.
- ⁸³ Mériaux, *Gallia irradiata*, 19, omschrijft de grens tussen de bisdommen Kamerijk en Luik als 'kunstmatig' en gedurende de volle middeleeuwen 'une frontière floue'.
- ⁸⁴ Over Amandus zie Édouard de Moreau, *Saint Amand. Apôtre de la Belgique et du nord de la France* (Leuven 1927); idem, *Saint Amand. Le principal évangéliste de la Belgique* (Brussel 1942); en Ian Wood, *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe 400-1050* (Harlow 2001) 39-42. Over de rol van Gertrudis in het westelijke deel van het huidige Noord-Brabant bestaat veel onduidelijkheid. Zie hierover ook het artikel van Ton Kappelhof in dit jaarboek en de daar aangehaalde literatuur.
- ⁸⁵ De betreffende oorkonde staat bekend als 'Willibrords testament'. Een uitvoerige diplomatische kritiek geeft A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: eind van de 7e eeuw tot 1222* (s-Gravenhage 1970) 2-6; zie ook H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I: De Meierij van s-Hertogenbosch* (s-Gravenhage 1979) 13-15. Argumenten voor het totaal verwerpen van dit stuk in J. van Acker, 'De Echternachteksten en Oud-Antwerpen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 69 (1986) 147-169 pp. 157-165). Een verdediging van de historiciteit geeft H. Rombaut, 'De Echternachteksten betreffende Antwerpen: nieuwe argumenten', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 72 (1989) 3-26. De schenking wordt als feit geaccepteerd door Arnoud-Jan A. Bijsterveld, Paul N. Noomen & Bert Thissen, 'Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter' in: Michele Camillo Ferrari, Jean Schroeder & Henri Trauffer (eds), *Die Abtei Echternach 698-1998*. Publications du CLUDEM 15 (Luxembourg 1999) 203-228 (217). Zie (met een focus op de etymologie van Quortolodora) ook Laurant Toorians, 'Endlicher's Glossary, an attempt to write its history' in: Juan Luis García Alonso (ed.), *Celtic and other Languages in Ancient Europe*. Aquilafuente 127 (Salamanca 2008) 153-184 (pp. 177-178).
- ⁸⁶ P.C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten, ca. 1100-1281* (Leiden 1965). Zie ook K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde* (Zutphen 1996), 342.